

10 דקות של עיון – יסודות בעולם המצוות

כוונה במצוות (3) – מצוות שיסודן בתוצאה ומצוות דרבנן

הרב ישי אנגלמן

למדנו בפרקים הקודמים שלהלכה פסק השו"ע כשיטת הראשונים שמצוות צריכות כוונה. האם הדין כך בכל המצוות? האם יתכן שהצורך בכוונה קיים רק בנוגע לסוג מצוות מסוים, כמו שופר, לולב ואכילת מצה, אך לא בנוגע למצוות אחרות? בפרק שלנו נעמוד על חלוקה יסודית בין שני סוגי מצוות, שעסק בה ר' אלחנן וסרמן בכמה מקומות בכתביו, ובאחד המקומות בהם הוא מייסד את חלוקתו (קובץ שיעורים ב, כג) הוא מתייחס במפורש גם לסוגיית מצוות צריכות כוונה: אומר ר' אלחנן, שיש מצוות שבהם העיקר הוא מעשה האדם, עצם העשייה של האדם היא גוף המצווה. כך בלולב, בשופר וכדומה. אך יש מצוות שהעיקר בהן הוא התוצאה, ולא מעשה האדם. התורה מקפידה על כך שתיווצר מציאות מסוימת, תוצאה. דוגמא למצווה כזו, לדעת ר' אלחנן, היא מצוות פריה ורביה, שעיקרה בכך שיהיו ילדים בעולם, מצוות צדקה ובאופן כללי שאר מצוות שבין אדם לחברו. במצוות מהסוג השני, מצוות שבתוצאה, טוען ר' אלחנן, כולם מסכימים שמצוות לא צריכות כוונה. כיוון שהעיקר הוא התוצאה, אם התוצאה התקיימה בפועל, אין זה מעכב אם כשהאדם עשה את המעשה הוא התכוון לשם מצווה או לא.

בפרקים הקודמים הצענו להבין את תפקידה של הכוונה במצוות בכמה אופנים, ונראה לבחון את חילוקי של ר' אלחנן על פי כל אחד מהסברים הללו: אם מבינים שתפקידה של הכוונה הוא להגדיר את המעשה כ'מעשה מצווה' ולא כמעשה חולי, יש מקום להבין שהצורך הזה קיים דווקא במצוות שמופנות 'כלפי שמיא', מצוות שיש בהן מעשה שעניינו עבודת ה' כמו נטילת לולב וקריאת שמע, אך מצוות כמו צדקה מקבלות את משמעותן מהמציאות, מהתועלת המציאותית שהן יוצרות בעולם, ולכן בהן אין צורך בכוונה, כיוון שמראש מדובר על מצוות שאופיין יותר 'חולי' לעומת מצוות אחרות שבמהותן שייכות למרחב של קדושה. באופן דומה ניתן להסביר את החילוק על פי ההבנה שהצענו בפרק הקודם בשיטת הרמב"ם, לפיה מטרת הכוונה היא ליצור קשר בין האדם לבין המעשה. ייתכן שבמצוות שיסודן בתוצאה, אין צורך בקשר 'משפטי' בין האדם לבין המעשה, והעיקר הוא שבסופו של דבר – התוצאה הושגה. הדבר דומה לכך שבמצוות שבתוצאה יש מקום גדול לומר שאין צורך בדיני שליחות המשפטיים כדי לקיימן, וגם מי שנותן צדקה לעני, על ידי שליח גוי, נחשב כמי שקיים את המצווה, כיוון שהעיקר הוא שהתוצאה הושגה.

מעניין מאוד לבחון את דברי הקובץ הערות לאור ההבנה שהעלינו בסוף הפרק הראשון, לפיה, הצורך בכוונה נובע מכך שלא מספיק שהאדם יעשה את המעשה, אלא שהוא יעשה אותו מתוך תודעה של קיום ציווי ה'. תודעת עבודת ה', העובדה שאני מחייב במצוות ה' ומקיים מתוך כך את המעשה, היא חלק בסיסי בקיום המצווה. להיות עבד ה'. האם לאור הבנה זו נוכל לקבל את החלוקה בין מצוות כמו שופר ולולב לבין מצוות צדקה? יש מקום לומר

שאכן, במצוות שבהן העיקר הוא התועלת המעשית, התוצאה שבמציאות, יש משמעות למעשה של האדם גם כאשר הוא לא מקיים אותן מתוך תודעה של 'ציווי א-להי', ודווקא הערך של מצוות כמו שופר ולולב מותנה בתודעת ציווי. אולי ניתן גם ללכת צעד קדימה ולומר שבמצוות כאלו יש משמעות גם לעשייה שנובעת מתוך הכרה שכלית של האדם בצורך שבעשיית המצווה, וגם אם המצווה נעשית מתוך הכרת לבו של האדם היא בעלת ערך, גם במנותק מהציווי ה-להי, ואדרבה – מגמת הציווי ה-להי היא שהאדם יכיר בשכלו בתועלת של הדברים ויקיים את המצווה מתוך רצון והזדהות טבעית. מעניין מאוד לראות בהקשר הזה דברים הפוכים לחלוטין של ר' צבי אלימלך שפירא, תלמידו של החוזה מלובלין, שכבר הזכרנו מדבריו בספר דרך פקודיך בפרק הראשון בנושא, ועכשיו נראה קטע מדבריו בספר 'בני יששכר' (מאמרי חודש סיון, מאמר ה – מעלת התורה). כאן המקום לציין שהתוודעתי לשני המקורות הללו של ר' צבי אלימלך שפירא דרך ספרו המצוין והמומלץ של הרב אייל רזניקוביץ', קונטרסי לימוד כללי המצוות. הבני יששכר דורש את הפסוק "כל המצוה אשר אני מצוך היום תשמרון לעשות" ומסביר שהכוונה היא שאת כל המצוות, כולל המצוות השכליות כמו מצוות צדקה וכדומה, עלינו לקיים בגלל ש'אני מצוך', בגלל הציווי ה-להי, ולא בגלל השכל וההבנה האנושית המשותפת לנו ולכל העולם. הוא כותב בפירוש שגם בהן ההלכה היא ש'מצוות צריכות כוונה', "לכוין לקיים המצוה כאשר צונו ה' - להיני, לא מפאת מה שהשכל מחייב" (וראו דברים מעין זה בערוך השולחן חושן משפט תכז, י). לפי הבני יששכר, גם מצוות שיסודן בתוצאה, האדם אמור לקיים לא מפני שהוא מבין ומזדהה עם התועלת המציאותית שלהן, אלא קודם כל – בגלל ציווי ה', ובלי זה – לא יצא ידי חובה. כמובן, גם כאן משתקפת בבירור, מתוך המחלוקת ההלכתית, האם במצוות צדקה הכוונה מעכבת, מחלוקת עקרונית שיסודה בענייני השקפה (אגב, ניתן להראות שגם החפץ חיים, בספרו אהבת חסד, חלק ב פרק כג, סובר שיש צורך בכוונה גם במצוות צדקה וכדומה).

מעניין לציין שההבחנה של ר' אלחנן באה לידי ביטוי גם בתשובה של הרב עובדיה יוסף ביביע אומר (חלק ו, יורה דעה סימן כט) שם הוא דן בשאלה האם מותר לקיים מצווה, כמו צדקה וכדומה, במקום מטונף. לדעתו דווקא מצוות שיסודן במעשה ויש בהן צורך בכוונה, אסור לעשות במקום מטונף, אך מצוות שהעיקר בהן הוא התוצאה, 'הנאת העני', ואינן צריכות כוונה, אין בעיה לקיימן גם במקום מטונף.

בחלק האחרון של הפרק, נעסוק בהלכה די ידועה של השו"ע, בהלכות ספירת העומר (או"ח תפט, ד). השו"ע כותב שאדם שחברו שואל אותו בבין השמשות בספירת העומר, כמה היום לעומר, לא יאמר לו – היום כך וכך, אלא 'אתמול היה כך וכך', "שאם יאמר לו היום כך וכך", כותב השו"ע, "אינו יכול לחזור ולמנות בברכה". הלכה זו עוררה דיון בנושאי כלי השו"ע, שהרי באופן פשוט היא סותרת את פסיקתו שמצוות צריכות כוונה: הרי האדם שעונה לחברו לא מתכוון לצאת ידי חובה, ואם כן מדוע התשובה הישירה על שאלת חברו מונעת ממנו לספור בברכה בהמשך הערב? חלק מנושאי הכלים וביניהם ה'עולת שבת' הסבירו שאף שהשו"ע פוסק שמצוות צריכות כוונה, הוא החמיר לגבי ברכות, שמי שקיים מצווה ללא כוונה, אינו חוזר ומברך, שכן ספק ברכות להקל. מכאן עולה שמי שעשה מצווה ללא כוונה וחוזר ועושה אותה בכוונה, יעשה אותה בלי לברך שוב. אבל יש מהאחרונים שהבינו את דעת השו"ע באופן רחב יותר, ובראשם, הפרי חדש: הוא מסביר ששיטת השו"ע היא לחלק בין מצוות

דאורייתא ומצוות דרבנן, ושיטת השו"ע היא כשיטת הרבה מהראשונים שספירת העומר בזמן הזה, שאין לנו את קרבן העומר, היא מדרבנן בלבד, זכר למקדש. במצוות דאורייתא פסק השו"ע להחמיר כשיטת הראשונים שהכוונה מעכבת, אך במצוות דרבנן, כמו ספירת העומר, אין הכוונה מעכבת. באופן פשוט, הבנה זו בשיטת השו"ע מבוססת על כללי פסיקה בהלכות ספיקות: ישנה מחלוקת האם להלכה מצוות צריכות כוונה, ומספק, החמיר השו"ע במצוות דאורייתא והקל במצוות דרבנן, על אף שבאופן עקרוני, מי שסובר שמצוות צריכות כוונה סובר כך גם במצוות דרבנן. אולם, מעניין מאוד לציין שמדברי התוספות במסכת ראש השנה (כה, א) עולה שייטכן וכבר הגמרא עצמה, לפחות בשלב מסוים בסוגיות, חילקה באופן עקרוני בין מצוות דאורייתא למצוות דרבנן, וסברה שגם מי שמצריך כוונה, מצריך אותה רק במצוות דאורייתא ולא במצוות דרבנן, וכך גם קצת משמע בלשון המגן אברהם (ס, ג). מה ההיגיון בחלוקה הזו? הרב קוק בספרו 'עין אי"ה' התייחס לשיטה זו, באופן שמתקשר ישירות לדברי הקובץ שיעורים בהם עסקנו בתחילת הפרק. הרב מסביר שעיקר המחויבות לקיים מצוות דרבנן לא נובעת מצורכו של הפרט בהכרח, אלא מצורכי הכלל. איסורי דרבנן מטרתם חיזוק דבר מסוים במרחב הציבורי, והמחויבות של כל יחיד לשמור על מצוות ואיסורי דרבנן נובעת מכך שיש חשיבות כלפי חוץ, ביחס לציבור, שהעניין הזה יישמר, ובכלל, מהחשיבות להקניית הסמכות לחז"ל, שתפקידם להנהיג את הציבור בתחומים שונים, סמכות שמתבססת בין היתר על כך שלא ממרים את דבריהם. במובן הזה, במצוות דרבנן העיקר הוא שהמעשה יתרחש בפועל, ועל ידי כך יוביל אל התוצאה אליה הוא מכוון, ההשלכות שלו במציאות. לכן במצוות דרבנן, העיקר הוא שבפועל המצווה נעשתה, גם אם האדם בתודעתו הפרטית עשה את המעשה בלי לכוון לשם מצווה.

ניתן להציע כיוון אחר לחלק באופן עקרוני בין מצוות מן התורה לבין מצוות מדרבנן. אם נבין שמטרת הכוונה היא להגדיר את המעשה כ'מעשה מצווה', ולא כ'מעשה חולי', נוכל להשתמש בחילוק הידוע של ר' יעקב מליסא, בספרו 'נתיבות המשפט' (רלד, ג), בין מצוות דאורייתא למצוות דרבנן: כשחכמים אוסרים משהו מדרבנן, או מצווים על משהו מדרבנן, אין בכוחם להגדיר את המציאות עצמה כמצווה או עבירה, אלא הם רק יכולים לחייב את האדם להתנהג בצורה מסוימת. המציאות עצמה לא מוגדרת אחרת בגלל דברי חכמים. ניתן אם כן לומר שהכוונה נדרשת בשביל שהמעשה יוגדר כמעשה מצווה, אך רק במצוות מן התורה יש צורך 'לעשות מעשה מצווה', שיוגדר ככזה במישור המציאותי האובייקטיבי, אך באיסורי דרבנן כל מה שחכמים קבעו הוא ביחס לאדם, וכאן ייתכן לומר שאם האדם עשה את המעשה, סוף סוף קיים את המוטל עליו, גם ללא כוונה.